

KARÁDY VIKTOR

Traumahatás és menekülés.

A ZSIDÓ VALLÁSVÁLTÓK SZOCIOLÓGIÁJA 1945 ELŐTT ÉS UTÁN

A felszabadulás előtti és utáni kitérés mozgalom méretei és jellege

Ha az áttérési mozgalom szociológiai értelmezése mindig összetett problémákat vet fel, különösen áll ez az 1945-ös fordulót követő időszakra nézve. Az antiszemita rendszer gyászos összeomlásával, illetve háborúvesztésével s a demokratikus államberendezkedés átmeneti tényéréseivel, melyet rövidesen egy univerzalista értékre hivatkozó, szekuláris önkényuralom követett, a „kitéréseknek” már nem lehetett többé ugyanaz az „értelmük”, mint azelőtt. A zsidó vallásváltás addigi főbb tényezői közül a korábbi módon legfeljebb csak az utolsó, a vallási prozelitizmus érvényesülhetett a kommunista párt hatalomátvételéig. Nem valószínű azonban, hogy a keresztény egyházak hitbuzgalmi igyekezete ezekben a nagy kollektív tragédiát követő években különösebb visszhangra számíthatott volna. Ahhoz, hogy a mozgalmat értelmezhesük, először kronológiai kibontakozását kell pontosan nyomon követnünk.

Ehhez az 1. táblázaton feltüntetett adatsorokat használhatjuk. Mivel a kitérésekre vonatkozó statisztikai adatszolgáltatás a háború vége előtt megszűnt, s a későbbi évekre megbízható adatok alig vannak,² a hiányzó számokat egy most lezárulóban lévő empirikus felvételek eredményeiből vettem át. A felvétel 1896 és 1960 között Budapest tizenkilenc (belkerületi) és két vidéki város (Szeged és Debrecen) keresztény gyülekezetének vagy plébániájának, valamint a pécsi rabbiság be-, illetve kitérésű anyakönyveinek teljes körű vizsgálatán alapul.³ Itt csak azoknak az egyházi hivataloknak az anyagát használtam, melyek 1933-tól 1960-ig működtek, illetve vezették a megfelelő anyakönyveket.⁴

Az 1. táblázat a kitérés mozgalmat Budapesten a befogadó egyházak szerint, évente, Hitler uralomra jutása évéhez mért viszonyszámokban adja meg. (Lásd a V. számoszlopot s mellette a felvételben megfigyelt összes eset abszolút értékét.) Az 1933-as év már Magyarországon is a fasizálódás kezdetének, az antiszemita hisztéria kibontakozásának, egyben a zsidó kitérés mozgalom erőteljes nekilövdülésének kora. Míg a forradalmat követő konszolidáció alatt, egészen 1927-ig a zsidó vallásváltók száma nem érte el az évi 500-at (s ebből Budapestre 300 körüli átlag jutott), ezután a számok rendre emelkedtek, s 1933-ban már nem kevesebbet mint 909-et regisztráltak (ebből 607-et Budapesten). Az 1933-as viszonyítási év tehát egy megemelt, erős konjunktúrális hatást jelző szintnek felel meg. A felmérési eredmények megbízhatóságának bizonyosságául a táblázatban feltüntettem a fővárosi hivatalos statisztikákra vonatko-

zó viszonyszámokat is. (Lásd a VII. oszlopot s a mellette lévő VIII. oszlopon a budapesti kitérések abszolút számaikat is.) Látni, hogy ez utóbbiak és a felvételből származó számsorok nagyságrendileg szorosan megfelelnek egymásnak. Éppen ezért a felvétel 1943 utánra vonatkozó eredményeit is a tényleges trend hű képének tekinthetjük (avval a valószínűsíthető feltevessel, hogy a fővárosi kitérés mozgalom területi – kerületek, egyházhivatalok közötti – megoszlására nézve nem következett be 1943-at követően nagyobb eltolódás).

A háború közepéig ismertek a számok.⁵ A fasizálódás folyamata a zsidótörvényekhez vezet. Az első zsidótörvény éve a kitérés mozgalom addigi abszolút csúcst is jelenti (a korábbi 1919-es csúcst meghaladó értékkel). Utána az intézményesített antiszemita rendszer alatt magas szinten stagnálnak a számok, míg a német megszállással ott, ahol erre egyáltalán volt idő (első-sorban Budapesten), újabb, eddig nem látott méretű kitérésű láz harapódzik el. A helyzet ismeretében érthető, hogy ez a pánikmozgalom minden korábbi mértéket felülmúlt. A vészidőszak hónapjaiban Budapesten is, vidéken is a korábbi csúcserték duplájánál többet regisztráltak, holott ez a mutató is minden bizonnyal csak alábecslés, amennyiben némely egyházi hivatal (így a liberálisabb pesti unitárius vagy a debreceni református) a jelentkezőket be sem jegyezte (vagy esetleg külön anyakönyvben regisztrálta). A pontos helyzetet csak további vizsgálatokkal lehet felderíteni, melyeknél az eddigi eredményeket a zsidó hitközségek kitérés adataival is össze kellene vetni.⁶ A táblázat legfontosabb újtonosságait azonban az 1944 utáni számok képviselik. Ezeket három pontban foglalhatjuk össze.

Mindenekelőtt a kitérés trend – érthetően – az üldözések megszűntével törést szenvedett ugyan, de távolról sem olyan radikálisat, mint amilyenre számítani lehetett volna. 1945-ben még több kitérést mértek mind a fővárosban, mind vidéken, mint a fasizálódás előrehaladott szakaszának éveiben (például 1937-ben). A felszabadulás három első évében, melyek még a demokratikus kibontakozás reményével kecsegtettek, többen hagyták el a zsidó felekezetet, mint a nemzetiszocialista hatalomátvétel idején. De ezek csak az abszolút számokban mért trend jelzői. Tudván, hogy az ország zsidó lakossága 1946-ra alig harmadára s a budapesti felénél kevesebbre zuhant le⁷ az üldözések s a háború alatti kitérések következtében, a fővárosi viszonyszámokat legalább *duplájára kell emelni* ahhoz, hogy a tényleges kitérés valószínűségnek a korábbi számokhoz hasonlítható becsléseit megkapjuk. Ez a korrekció azonban semmiképp sem tekinthető elégségesnek, hiszen a mért adatok csak a keresztény felekezetekbe *be-térteket* ölelik fel, holott a háború előtti helyzethez ké-

1. táblázat

ZSIDÓ VALLÁSVÁLTÓK BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN A BEFOGADÓ EGYHÁZAK SZERINT VISZONYSZÁMOKBAN 1933 ÉS 1960 KÖZÖTT (1933=100)

	B U D A P E S T E N							VIDÉKEN	
	unitárius I.	evang. II.	reform.. III.	kat. IV.	össz. felvételi V.	eredmény VI.	Bp. stat. hiv. adatai VII.	hiv. adatai VIII	Debrecen Szeged IX.
1933 N=	10	36	90	137	(100)	273	(100)	607	17
1934	200	139	116	130	129	352	121	732	85
1935	90	106	139	139	133	363	147	890	115
1936	150	189	159	166	166	454	188	1141	150
1937	70	180	158	119	138	377	174	1058	160
1938	290	1580	797	522	809	2211	1009	6127	510
1939	570	1842	370	323	548	1495	586	3558	485
1940	50	800	352	238	343	936	307	1866	275
1941	160	497	250	163	235	643	265	1607	250
1942	10	464	392	296	339	926	338	2052	190
1943	-	403	208	250	247	674	264	1601	155
1944	-	1128	3541	1407	2022	5521	?	?	1295
1945	30	255	189	90	142	388	?	?	200
1946	200	225	169	53	119	326	?	?	90
1947	130	114	112	67	90	247	?	?	35
1948	40	108	66	47	61	167	?	?	30
1949	10	42	18	21	22	61	?	?	?
1950/55	12*	10	13	11	12	32	?	?	?
1956	30	14	16	15	15	42	?	?	?
1957	10	53	57	22	37	101	?	?	?
1958/60	6*	4	9	4	7	18	?	?	?
*évi átlag									

I. A Pesti unitárius egyházközség betérési anyakönyve alapján.

II. A Deák téri és a Damjanich utcai evangélikus gyülekezet betérési anyakönyvei alapján

III. A Szilágyi Erzsébet téri, Szabadság téri, Schönherz Zoltán utcai, Gorkij fasori, Pozsonyi úti és Kálvin téri református gyülekezet betérési anyakönyvei alapján.

IV. A Március 15. téri, Bazilika-beli, Bakáts téri, Horváth Mihály utcai, Krisztina körúti, Csillaghegyi, Labda utcai és Thököly téri római katolikus plébániák betérési anyakönyvei alapján.

VIII. A *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyveiben* közölt összesítések alapján.

IX. A szegedi belvárosi, alsóvárosi, felsővárosi és rókusi római katolikus plébánia, valamint Debrecen város református egyházának betérési anyakönyvei alapján. A szegedi adatok 1960-ig terjednek, de 1949 és 1960 között mindössze 11 kitérést regisztráltak, tehát évi átlagban 0,5-öt.

ABONY, 1940. DÉLI PIHENŐ

pest a beköszöntő új, világi beállítottságú rendszerben minden bizonnyal igen jelentősen megnőtt a kitérők között a *felekezet nélkülivé válók* kategóriája. Ezt egy budapesti hitközségi forrás az izraelita egyházi hivatalnál *kijelentkezők egy negyedére teszi 1943–46-ra,*⁸ melyből a túlnyomó többség csak az utolsó két számba vett évre juthatott: az antiszemita korban a felekezet nélküli státusz a legrosszabb kitérés forma volt, hiszen a zsidóság elhagyását nem pótolta egy keresztény egyház által biztosított védettség, a kitérés legfőbb konjunkturális indoka. Ezért a zsidó származásúak a közhiedelemmel ellentétben mindig erősen *alul* voltak képviselve a felekezeten kívüliek között.⁹ A felekezetnélküliség csak az új rendszer kérdéseinek „világi” státuszigényeit elégíthette ki. Így viszont, ha a fenti becslésből indulunk ki, a keresztény egyházközségeknél megfigyelt s az 1. táblázaton feltüntetett kitérés ráát legalább 4–6 %-kal meg kell emelnünk.¹⁰ Ezek szerint az elengedhetetlen korrekciók szerint a fennmaradt zsidóság nagyságrendileg *átlagban magasabb statisztikai gyakorisággal váltott vallást a felszabadulás első éveiben, mint a háború alatti, intézményesített antiszemita rendszer tartama alatt.* A kitérés mozgalom az 1944-es pánik vargabetűje után mintegy olyan magas szinten folytatódott, ahol az előző rendszerben abbamaradt, eltekintve az antiszemita krízisévek (1938–1939, 1944) csúcserőveitől.

A számok persze állandóan csökkentek, ahogy a világi beállítottságú, antiklerikális, sőt ateista ideológiát propagáló kommunista hatalom berendezkedett. Még az iskolák államosításával s az egyházak és az állam elválasztásával hivatalossá váló vallásellenes politika beindítása (1948) után is számos kitérés fordult azonban

elő. A társadalmi gyakorlatban fennmaradt megkülönböztetések és elszigeteltség, evvel együtt a zsidó „más-ság”-tudat pozitív vagy negatív kifejezéseinek lehetősége azonban szükségszerűen csökkent az új rendszer konszolidációjával, melyben a felekezeti hovatartozás már nem volt anyakönyvi adat, az iskolai vallásoktatást éppen hogy megtűrték (majd sok helyütt meg sem tűrték), a felekezeti alapon szerveződő ifjúsági és kulturális intézményeket rendre felszámolták. Érthető, hogy a vallási státusz változtatásának korábbi indokaiból a legtöbb megszűnt hatni. Ennek következtében a mozgalom a sztálinizmus fagyasztó éveiben teljesen elhanyagolhatóvá is vált. Az 1950 és 1955 közötti mélyponton a trendszámok valóban minden eddiginél alacsonyabbak maradtak.

Mégis, az 1956-os krízist a mozgalom jelentős fellendülésében éppúgy ki lehet mutatni, mint a század korábbi társadalompolitikai krízisei idején. Bár a forradalomnak Budapesten gyakorlatilag nem, vidéken csak szórványosan akadtak antiszemita felhangjai,¹¹ láthatólag sokan az események után (statisztikailag dokumentálhatóan 1956 utolsó és 1957 első hónapjaiban) a korábbihoz hasonló menekülésreakcióval válaszoltak az új helyzetre. Hat budapesti egyházi hivatal¹² adatai szerint a kitérések száma a következőképpen alakult a népfelkelés előtt és után (havi átlagértékek):

1956 január–szeptember	0,4
1956 október–december	3
1957 január–március	14
1957 április–június	2
1957 július–december	0,7

Még ha az összes eset ritkaságára és a hiányos felvé-

ABONY, 1940. MUNKA UTÁN

telre való tekintettel csak kis számok alkotják is a trendet, világosan kitűnik, hogy a kitérés hullám felfutása a krízist követő hónapokban következett be, és 3–6 hónappal az események után tetőzött. Ennek a látszólag elkésett reakciónak az is az oka, hogy a befogadó egyházak – a korábbi gyakorlattól magukat elhatárolandó, s az akkoriban még veszélyes templomon kívüli prozelitizmus vádját kivédendő – legtöbbször hitismereti feltételekhez kötötték, s csak bizonyos gondolkozási idő elteltével fogadták el véglegesen a betérésre való jelentkezést. A forradalmi krízis és az újabb kitérés hullám időbeli összefüggése így is egyértelműen bizonyítható. Mindez egy időben történt a magyar zsidóság egyik legnagyobb, a felszabadulás utáni évek nagyságrendjét elérő emigrációs mozgalmával...¹³ A krízis felidézte traumákra tehát különbözőképpen lehetett reagálni, s a vallásváltás immár csak marginálisan érvényes magatartásként könyvelhető el, szemben a kivándorlással, a forradalmi szerepvállalással, az újabb belső emigrációval vagy a zsidó káderek egy (ugyan csökkent számú) részére továbbra is tipikus visszaintegrációval a szovjet megszállással ismét konszolidálódó hatalmi gépezetbe.

Az 1957-es kiválás statisztikai intenzitása mindenképpen csak az előző évekhez képest értékelhető jelentősnek. Vidéken nincs is róla tudomásunk.¹⁴ Ami Budapestet illeti, tekintettel arra, hogy a lezajló kiáramlás még tovább csökkentette a fővárosi *felekezeti* zsidóság számát (melyet, hipotetikusán, ekkorra 80 000 fő alá becsülhetünk), a viszonyszámokat – a háború előttiéhez hasonlítandó – körülbelül legalább két és félszeresükre kell emelnünk (hiszen ekkoriban a zsidó vallású népesség meghaladta a 200 000 főt), s gondolatban ismét

számba kell venni a felekezet nélkülivé válók immár nem elhanyagolható arányát.¹⁵ Így az 1957-es trend a kitérés 1930-as évek elejei, kezdeti felfutási stádiumának felelt meg. A többéves ateista politika s a felekezeti hovatartozás társadalmi revelanciáját semlegesítő antiklerikális kurzus nem volt elég ahhoz, hogy a magyar identitáshoz ragaszkodó maradék zsidóság egy töredékében az (okkal vagy ok nélkül átélt) veszélyérzet alkalmával ne jussanak ismét érvényre a vallásváltás reflexei.

A kitérés mozgalmának intenzitásának számbavételéhez nem elég azonban a vallásváltás gyakoriságának nyers statisztikai mérése. Legalább gondolatban azt is be kell vonni a kalkulációba, hogy a kitérés, akár az „egyszeri” demográfiai aktusok (születés, házasság, halálozás) csak „maradék népességet” érinthet, s ez a *reziduális* jelleg sajátos szelektációs mechanizmussal egyenértékű. Ha pusztán a konjunkturális és strukturális indokkal történő kitéréseket nézzük, kivételektől eltekintve (ilyenek az újszülöttek, a fiatalok vagy általában a jogilag nem önálló népességrészlegek) egy időpontban csak az térhet ki, aki addig valamilyen okból ellenállt a zsidóság elhagyása csábításainak. Ha a népesség teljesen statikus volna (tehát nem volna demográfiai népmozgalom), a kitérő népesség kollektív jellemzői között elvileg egyre kevésbé lehetne fellelni az előrehaladott asszimiláció, a társadalmi érvényesülés, a vallási közömbösség stb. indokait, hiszen az ezekre hivatkozóknak rendre módjuk volt korábban elhagyni az izraelita felekezet kötelékeit. Ezt a „reziduális” hatást a későbbiekben jól meg tudjuk figyelni az 1944-es pánikmozgalom keretében kitérőknel. Logikusan még inkább így kellett volna lenni 1944 után, a tömeges áttérések lezárulásakor. Annak, hogy ez nem teljesen következett be, főképp az az oka, hogy a legsü-

lyosabb krízis alatt a kitérésre hajlók jó része (nevezetesen a munkaszolgálatra hurcolt fiatal férfiak) nem voltak képesek végrehajtani szándékukat. Ebből a fejtegetésből itt csak azt a tanulságot vonhatjuk le (későbbre hagyva a jelenség pontosabb elemzését), hogy az 1944 után kitérők legalább kétfajta aggregátumból tevődtek össze. Az egyik az addig „akadályozottak” (így a táborokból visszatérő vidékiek – akiket korábban deportáltak, mielőtt a vallásváltás aktusait esetleg elvégezhették volna –, a munkaszolgálatos férfiak stb.), a másik a korábbi „ellenállók”, akik csak az üldözések után szánták rá magukat a vallásukkal való formális szakításra. Ez utóbbi rekrutálódott a tulajdonképpen „maradék népességből”. Közöttük minden bizonnyal nagy volt a felekezeten kívülivé válók aránya, akiknek a korábbi társadalmi helyzet, a klerikalizmus ereje, a felekezeten kívüli státus hátrányai stb. addig nem engedték meg, hogy szekuláris elkötelezettségüknek tettelesen is érvényt szerezzenek. A többiek az igazi „reziduális” kitérők, abban az értelemben, hogy szándékukat azelőtt is megvalósíthatták volna, de ezt csak az üldözések traumája után határozták el. Arányuk az összességben azonban nem lehetett igazán nagy.

A felszabadulás utáni kitérészi mozgalom mértékét ez az okfejtés tehát jórészt még mindig a *korábbi konjunktúra összevetőivel*, mintegy *annak következményeképp* értelmezi. Más szóval nem azért (és semmiképp sem csak azért) volt továbbra is sok kitérés, mert az 1944 utáni helyzet maga is sokakat készítetett erre, hanem a korábbi élmények, lét körülmények és kényszerhelyzet kései hatásai miatt. A mozgalom intenzitása az új rendszerben (legalább 1949 előtt, ha 1957-ben már nem is) nagyrészt a múlt „utóbajaként” diagnosztizálható.

A mozgalom irányváltása és disszimulációs jellege. A visszatérési mozgalom mértéke

Az 1945 utáni kitérészi mozgalom fontos sajátossága a befogadó egyházak közötti gyakorisági sorrend felborulása a katolikusok hátrányára és a *protestánsok javára*. Tudjuk, a fasizálódás feljutásáig – úgy 1935-ig – a más felekezet felé orientálódó zsidóság nagyjából különböző egyházak népességi súlya szerinti arányban választott befogadó felekezetet. Ez nem jelentette, hogy a társadalmi térben (például a középiskola-választásnál, a vegyes házasságok irányultságában, a politikai életben stb.) objektívált *távolság* a katolikusokkal vagy a tőlük való idegenkedés ne lett volna *általában* dokumentálhatóan nagyobb, mint ahogy a katolikus kispapságban (kevésbé a főpapok között) ne lett volna szintén dokumentálhatóan (például a tiszaezlári pert követő pogromkísérletek során vagy az 1895 után zászlót bontó Katolikus Néppárt programjában) erősebb a zsidóellenesség. Mégis, a kitérések mindenekfeletti asszimilációs logikája a többségi és (történelmi-politikai szerepe révén) legszámtottevőbb hatalommal rendelkező katolikus egyház felé irányította a zsidó vallásváltók jó részét. Ez azért a legliberálisabb hírű unitárius és evangélikus egyház bizonyos statisztikailag mérhető preferenciáját nem zárta ki,¹⁶ de a kitérések fő irányát ez a preferencia alig módosíthatta, tekintettel a liberális egyházak csekély népességére és területi koncentrációjára.

A kitérészi mozgalmak általános elméletében nagy sú-

lyú, bár empirikusan nehezen számba vehető tényező a lehetséges befogadó egyházközösségek területi megoszlása, valamint a zsidó és a nem zsidó népességek lakóhelyi szerveződése. A kitérés nemcsak időhöz, de erősen helyhez kötött mozgalom is, a helyi felekezeti kapcsolathálók, az egyházak helyi tekintélyének, a papok „befogadó” hajlamának, a helyi zsidó hitközösségi kontroll erejének stb. közvetlen terméke, ugyanakkor, amikor nem egy esetben éppen az elvándorlással járó elgyökértelenedés adja meg a kitérni szándékozónak az aktushoz szükséges elhatározó lökést. A felsorolt helyi tényezők mindenképp lényeges elemeit képezik a „kitérészi piacon” a befogadó felekezetek között virtuálisan kibontakozó „verseny” nyíltságának vagy merevségeinek. Ahol csak egy keresztény vallás van jelen, vagy az egyik hegemonikus jellegű, a kitérések többsége szükségszerűen e felé irányul. A preferenciákat csak viszonylag „nyílt piacon” – így Budapesten – lehet tetten érni, hiszen itt minden felekezetet megtalálni, még ha egyenlőtlen népességi arányban is. Egyebütt az a tény, hogy a zsidók által lakott települések túlnyomó részében volt szervezett katolikus közösség, míg a kisebbségi vallások csak területi foltokban voltak képviselve, mindenképp tendenciálisan a többségi vallás vonzóerejét növelte meg, ennek sajátos „befogadási hajlamától” vagy a zsidók viszonylatában érvényesülő „társadalmi közelségi” együttthatóitól teljesen függetlenül.

Az antiszemita krízis elfajulásával a kitérésok irányának megoszlása jelentősen módosult, elsősorban Budapesten, a viszonylag legszámtottevőbb „liberális” egyház, az evangélikusok javára. (Lásd az I. táblázat I., II., III. és IV. számoszlopait.) Az 1938-as csúcspontban az evangélikusokhoz betérők arányának növekedése mintegy duplája volt a reformátusokhoz és háromszorosa a katolikusokhoz betérők aránynövekedésének. A háborús években ezek az eltolódások konzerválódtak, s az így kialakult trend teljes mértékben folytatódott a felszabadulás után. Mind 1945–49 között, mind 1957-ben a protestánsok felé irányuló kitérészi mozgalom viszonylagos számokban legalább duplája volt a katolikusok felé irányulónak (ha eltekintünk az unitárius egyházba betérők igen erősen fluktuáló, összességükben csekély számától). A korábbi trend radikális változására jellemzően ez azt jelentette, hogy míg 1933-ban a felmérésben megfigyelt kitérőknek éppen a fele volt katolikus (137, szemben 136 protestánsal),¹⁷ 1945 és 1948 között már kevesebb mint egyharmada (31 %-a), 1949–és 1960 között pedig kétötöde (42 %). Az 1957-ben felvételünk által regisztrált 101 kitérőből mindössze 30 katolizált.¹⁸ Összesített becslés szerint Budapesten 1945 után a zsidó vallásváltóknak nagyobbik része protestáns felekezet tagja lett, annak ellenére, hogy ezek a felekezeti köteleket őrző népességnek immár jóval kevesebb mint harmadát képviselhették.

A kitérések irányváltását a protestánsok felé a zsidóságot a protestánsoktól elválasztó *kisebb társadalmi távolság* révén a „*kisebbik rossz*” logikája szerint lehet értelmezni. Aki 1944 után is vallása elhagyására szánta el magát, immár annál is könnyebben választotta a szellemiségében, ótestamentumi gyökerezettségével és Magyarországon történelmileg kevésbé pregnáns antiszemita töltéssel terhes liberális protestantizmust a katolicizmus ellenében, mivel az antiklerikális politikai nyomás is elsősorban a katolikus egyházat ítélte gyors ha-

KISZOMBOR, 1940.

talomvesztésre, s így a többségi felekezethez való tartozás objektív előnyei úgyis rendre elenyésztek. Evvel szemben a keresztény státusz szimbolikus hasznát a legkisebb protestáns felekezetek ezentúl éppúgy biztosították, mint a nagy egyházak, sőt néha talán még jobban is, mint a katolicizmus – a nagy protestáns demokráciák (Anglia, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália) felé való kivándorlásnak 1945 után vagy 1956–57-ben újra valódi lehetőséggé vált perspektívájában. Ennek az új helyzetnek ismeretében inkább arra a kérdésre kell keresni választ, miért maradt továbbra is viszonylag gyakori a kitérők katolikus orientációja. Ha egyértelmű választ a kutatás jelen állásában a kérdésre nem adhatunk is, fel lehet tételezni, hogy a felszabadulás után katolizáltak egy része azt a felekezetet választotta, mely az üldözések alatt sokuknak menedéket nyújtott. Erre viszont a katolikus egyház személyzetének egy része, intézményes tekintélye, hatékony bűvőhelyekkel való ellátottsága (kolostorok stb.) és nem utolsósorban a „náci-pogánysággal” való szembenállása folytán valószínűleg nem kevesebb példát szolgáltatott, mint a protestáns papság.¹⁹

A kitérések felekezeti átcsoportosulásának pontos képét persze csak a már fent említett felekezeten kívüliek számának becslésével rajzolhatjuk meg. Tekintve, hogy ezen a téren nincs megbízható adatunk, csak feltevésszerűen mondhatjuk (elfogadva, jobb híján, az idézett becslést),²⁰ hogy a mozgalom átszerveződésének csak egyik főirányát képezték a protestáns gyülekezetek, míg a másikat a felekezeten kívüliség képviselte. A ko-

alíciós években ugyanis a felekezeten kívülivé válás, a közelmúlt évek történelmi traumájának élménye után, a vallási besorolás megszégyenítő bélyegétől való megszabadulást jelképezhette sok vallásilag már elközömbösült volt üldözött számára anélkül, hogy ez a „hitárulás”, az érdekkitérés, az idegen felekezethez való behódolás, vagyis az „önfeladás” ódiomával járt volna. A felekezeti semlegesség (*laicitás*) eszménye, mely minden olyan polgári-liberális, baloldali vagy szocialista mozgalom programjában szerepelt, melyben az asszimilált zsidóság részvétele számottevő volt, először valósulhatott meg minden ellenkényszer nélkül Magyarországon. Érthető, hogy sok volt üldözött élt evvel a lehetőséggel, mely a felekezeti kötelékből való kibontakozásnak legegyszerűsebb, szellemi vagy erkölcsi kompromisszumot nem igénylő, sőt a régtől erősen antiklerikális töltetű magyar progresszió pátosztól nem mentes gesztusrendjében osztozó, ugyanakkor a szekularizáció irányában fejlődő aktuális közállapotoknak is leginkább megfelelő magatartás volt.

A zsidó illetőség feladásának ez a „gerinces” módja azonban távolról sem tekinthető általánosnak. Ellenkezőleg, a kitérésre hajló zsidóság a felszabadulás után a korábbi kényszerhelyezethez ugyan nem hasonlítható, de súlyos, mindenesetre sokkal ellentmondásosabb körülmények között valószínűleg csak meg szándékát. A korábbi kényszerítő körülmények már nem álltak fenn, a „hitehagyást” igazoló érvrendszer tehát igencsak meggyengült. Az üldözések átélte traumája ugyanakkor soha nem látott mértékben aktualizálta azokat a félelme-

2.táblázat

SZÜLETÉSEK ÉS VALLÁSVÁLTÁS A BUDAPESTI ZSIDÓSÁGBAN A FELSZABADULÁS ELŐTT ÉS UTÁN AZ ÁLLAMI ANYAKÖNYVI HIVATALOK ÉS A HITKÖZSÉGI FORRÁSOK SZERINT

	a z ö s s z e s e n r e g i s z t r á l t születések zsidó felekezetből való kitérése						
	hitközségnél ++++	állami anyakönyvekben %	hitközségnél felv.anyagban %	állami anyakönyvekben mért vagy becsült %+			
1930	1326	1893	61.4	480+++	185	379	126,6
1935	1028	1723	59.7	775+++	363	890	87,1
1936	1028	1753	58.6	1128+++	454	1141	98,9
1937	990	1707	58.0	1088+++	377	1058	102,3
1938	811	1540	52.7	3956+++	2211	6127	64,6
1939	470	996	47.2	1626+++	1495	3558	45,7
1940	468	991	47.2	2533+++	936	1866	135,7
1941	527	914	57.7	1733+++	643	1607	107,8
1942	675	1328	50.8	2173+++	926	2052	105,9
1943	540	988	54.7	1060++	674	1601	66,2
1944	350	1164	30.1	3385++	5521	?	24,9+
1945	109	529	20.6	261	388	?	27,2+
1946	504	2118	23.5	282	326	?	35,1+

+ Az 1943 után hitközségileg regisztrált kitérések %-át a felvételi eredmények és a fővárosi statisztikák közötti arányok alapján becsültem fel. Az 1935 és 1943 közötti arányt 100:246-ot alkalmaztam a felmérésben a későbbi évekre nézve megfigyelt számokra, s az így kapott értékekhez hasonlítottam a hitközségnél bejegyzett adatokat.

++ Csak a pesti (neológ) hitközség adatai. *A Pesti izraelita hitközség elöljáróságának 1943, 1944, 1945, 1946 évben kifejtett működéséről* való jelentés alapján, Budapest, 1947., 30. old

+++ Dr. Katona József adatai, melyek az összes budapesti hitközségre (tehát a pestire, a budaira, az óbudaira és a kőbányaira – az ortodoxia itt nem szerepelvén) vonatkoznak.

++++ A Pesti és a Budai Izraelita Hitközség születési anyakönyvei alapján. Ezek az adatok tehát az összes Budapesten született s a zsidó hitközségnél bejelentett csecsemő számát mintegy 10–15 %-kal alábecsülik, amennyiben nem foglalják magukban az óbudai, a kőbányai és az ortodox hitközségek által regisztrált születéseket. Ez utóbbiaknak ugyan népességi ereje csekély volt (Katona Józsefnek a források között idézett munkája szerint – id. mű 15. oldal – 1935-ben a budapesti zsidóság 8,8 %-a), de hagyományosabb beállítottságuk révén ezekben a hitközségekben mind a termékenységi ráták, mind az újszülöttek felekezeti regisztrálásának gyakorisága számottevőlegesen meghaladta a két nagy fővárosi neológ hitközségnél megfigyeltet.

Források: A Pesti és a Budai Izraelita Hitközség anyakönyvei; Dr.Katona József, *Zsidó megújulásért. A fővárosi zsidóság lelki képe*, Budapest, 1947, 12–14; *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyvei*.

ket, melyek az antiszemita krízisek alkalmával a nagyméretű kitérés mozgalmaikat kiváltották. A vallásváltás csábítása így nem szűnt meg, bármily illuzorikusnak bizonyult is az üldözések alatt az újszülött „keresztény” státusz biztosította védelem, azonban egyre nehezebb, egyre „szegyenletesebb” volt ezt bevallani, és szembeülni a megfogyatkozott közösség cserbenhagyásának nyilvános botrányával. Így érthető meg, hogy a vallásváltások 1945 után már egyre inkább a *disszimuláció* jegyében történtek, vagyis úgy, hogy a törvényes szabály figyelmen kívül hagyásával a keresztény felekezetekbe való felvételek növekvő részét az izraelita hitközségi hivatalokba már nem jelentették be. Így a kitérés ellenére gyakran fent lehetett tartani, legalább ideig-óráig,

mindkét felekezeti köteleket, s mellesleg, alkalomadtán, kihasználni a kétfajta vallási státusz nyújtotta előnyöket is (például továbbra is élvezni a *Joint* segélyeit). A disszimulációs magatartások mértékére nézve ad jelzéseket a 2. táblázat.

Mindenekelőtt szem előtt kell tartani, hogy a kitérés disszimulációját 1945 után a zsidó vallási kötöttség elrejtését célzó, korábról szokásossá vált gyakorlat keretében kell értelmezni. A laza vallási kontroll egy olyan nagy neológ hitközségnél, mint a pesti, már a század elejétől fogva megengedte, hogy a tagok egy része ne méltatlanság körül fiúgyermekét. A bejelentett születések 1900-ban az összes 84 százalékára, 1910-ben 74 százalékára, 1920-ban már csak 66 százalékára tehető. ²¹ Ez

ABONY, 1940. STRANDOLÁS A LÓUSZTATÓBAN

a süllyedő trend folytatódik aztán az antiszemita krízis éveiben és a felszabadulás után. Hasonló eredményekre jutunk, ha az egyházi esketések és a polgári házasságok évenkénti számait hasonlítjuk össze a budapesti zsidóságban. A kitérések disszimulációja persze nemcsak az identitás elrejtésének, *nem* demonstrálásának, hanem a fent elemzett, konjunkturálisan változóan elmentmondásos érdekviszonyoknak a logikáját is kifejezi. Az antiszemita korban a kitérések bejelentése mindenképpen az érintettek érdekében állt, hiszen a kettős ki-, illetve belépési regisztrálás megannyi biztosítékul szolgált az aktus szabályosságát s ezzel társadalmi hatékonyságát illetően. Ezért csak az első zsidótörvények kríziséveiben találni sok olyan kitérést, melyet a hitközségnél nem jegyeztek be. Ezeknek egy részét is minden bizonnyal utólag regularizálták, innen az 1938–39-es antiszemita sokk utáni évek 100 százalékot többször meghaladó viszonszámai. Az elhagyandó s a befogadó felekezetnél történő jelentkezés közötti időbeli eltolódás egyébként máskor is 100 fölé emelheti a mutatót. 1935 és 1942 között összesen a kitéréseknek alig 10 százalékát nem jelentették be a zsidó hitközségi hivatalokban. A disszimuláció az idézett forrás szerint is az üldözések alatti és utáni években vált általánossá. „1942 után a szabálytalan kitérések özöne indult meg. 1944-ben ez még fokozódott. Igen sokan anélkül, hogy bejelentették volna rabbiágainknak kitérés szándékukat, törvényellenesen megkeresztelkedtek vagy hamis papírokat szereztek be...”²² A számokból kiolvasható, hogy a trend itt is 1944-ben érte el mélypontját (amikor, a becslések szerint, csak minden negyedik kitérő jelentkezett a rabbiágon is), de *1945-ben és 1946-ban a disszimuláció gyakorisága lényegesen emelkedett. Márpedig ezek a vallásváltó aktusok már rendezett körülmények között, hideg fejjel végrehajtott s nem a kény-*

szérhelyzet diktálta stratégikus lépések voltak, s így a csoportazonosság kezelésének *új típusú zavaraira* nyújtanak jelzéseket. Az identitásváltás ilyenképp előálló szervezett ambivalenciáját a felszabadulás utáni kitérés mozgalom sajátos és lényeges alkotórésze gyanánt kell értelmeznünk.

A kitérés mozgalom végső mérlegét – legalábbis az érintett felekezetek szempontjából – a kitérők és visszatérők számának különbsége adja. Várható lett volna, hogy az 1944-ben vagy az intézményes antiszemitizmus korábbi éveiben „strukturálisan”, mint látni fogjuk, alulmotivált kikeresztelkedők tömege nem marad meg új felekezetében a fenyegetettség megszűntével. Valójában a visszatérési mozgalom nem tekinthető jelentősnek. Az 1940-es évek elején tízezres nagyságrendet meghaladó kitérőből 1945-ben mindössze 225, 1946-ban is csak 708 visszatérőt regisztráltak a pesti izraelita hitközségnél, azaz a korábban vallásváltóknak elenyésző töredékét.²³ Felvételi eredményeim ugyanezre mutatnak, egyben lehetővé teszik, hogy a visszatérési mozgalom időbeli ritmusát és az 1945 utáni „kikeresztelkedési veszteségek” mérlegét legalább becslésszerűen tisztázzuk.

A 3. táblázatból háromfajta következtetés vonható le. Egyrészt megerősítést nyer, hogy a „visszatérési mozgalom” nem lehetett számottevő. A mintában szereplő egyházközségeket a felszabadulást követő években az intézményesített antiszemita rendszer alatti betérteknek csupán egy (tíz százalékot el nem érő) töredéke hagyta el. Ezeknek egy része nem tért minden bizonnyal vissza a zsidóságba, hanem felekezetén kívülivé vált. Ez a mutató ugyan statisztikailag nem teljesen egyértelmű, hiszen az 1944 után „visszatérők” egy része az évek múlásával a már 1944 után kitérők közül is kikerülhetett, nem beszélve arról, hogy a volt kitértek számát (te-

3. táblázat

A ZSIDÓ BETÉRŐK ÉS KITÉRŐK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA EGYES BUDAPESTI KERESZTÉNY EGYHÁZKÖZSÉGEK BEN 1938 ÉS 1953 KÖZÖTT +

	bejelentkezők	kijelentkezők
1938–1944++	363	7
1945	188	34
1946	160	78
1947	108	72
1948	72	94
1949	22	123
1950	12	27
1951	9	33
1952	11	6
1953	12	1

kijelentkezők 1945–54/bejelentkezők 1938–44 = 9,9 %

kijelentkezők 1945–53/bejelentkezők 1945–53 = 79,3 %

+ Az adatok a Deák téri evangélikus és a Gorkij fasori, Kálvin téri, Pozsonyi úti, valamint a Szabadság téri református egyházokoszegek anyakönyveiből származnak. A „bejelentkezés” itt a megfelelő egyházközsegebe való „betérést” („kikeresztelkedést”), a „kijelentkezés” a keresztény egyházközsege elhagyását (és elképzelhetőleg legtöbbször a zsidó felekezetbe való visszatérést) jelenti.

++ évi átlag

Forrás: Felvételi eredmények

hát az arányszám egyik statisztikai bázisát, a nevezőt) a vérvészeségek és a kivándorlás is csökkentette, s ezért a fentebb becsült tízszázalékos visszatérési rátát reálisabb 15 százalék körülire emelni. Mégis, nagyságrendileg, az 1944 utáni visszatérések arányának *viszonylagosan marginális jellegét* bizonyítottak vehetjük. Ebből a tényből következik a második tanulság, mely szerint a zsidóságból való ki- és betérő mozgalom mérlege a felszabadulás után is a felekezet elhagyásának irányába lendült ki, annak ellenére, hogy a visszatérési mozgalom történelmileg talán még soha nem volt ilyen intenzív, tekintettel a korábbi óriási kitérés számokra. Harmadsorban érdemes felfigyelni a ki- és visszatérések megoszlásának időbeli eltolódására. Míg a kitérés mozgalom csak a felszabadulást követő években volt számottevő, az évekkel rendre csökkent, és jelentősége 1949 után már teljesen elenyésző, addig a visszatérések inkább ellenkező tendenciát mutatnak, s a mozgalom csúcspontja éppen 1948-ra és 1949-re, a kommunista hatalomátvétel s egyben – történelmileg ugyan ettől függetlenül – Izrael állam megalakulásának időpontjára esett. Mindkét körülmény szerepet játszhatott a keresztény egyházakat elhagyók számának hirtelen felduzzadásában. Elképzelhető egyrészt, hogy a korábban kitért újszülött pártkáderek egy része immár nem tartotta a keresztény anyakönyvi státuszt összeegyeztethetőnek az új hatalom oldalán való elkötelezettségével, s ezt nemritkán a felekezeten kívülé válással fejezte ki. Másrészt a legális vagy félig legális kivándorlás 1948-ban és 1949-ben átmenetileg szélesebbre nyílt kiskapui a pánikkitérés érintettjei közül sokakat arra készíthetett, hogy visszatérjen korábbi felekezetébe, s így jogot nyerjen az alakuló zsidó államba való automatikus bebocsáttatáshoz. Vagy így, vagy úgy, a „vissza-

térés”, illetve a keresztény státusz elhagyása továbbra is a társadalmi érvényesülés stratégikus aktusa gyanánt fungált.

A vallásváltás újfajta közönsége és logikája

A kitérés logikáját csak az érintett csoport fontosabb szociológiai jellemzőinek ismeretében ragadhatjuk meg. A felvétel persze csak az anyakönyvi adatokból kiolvasható, legtöbbször eléggé sommás alapváltozókra deríthetett fényt. Így a 2. és 3. táblázaton feltüntetett eredményeket néha csak körülményes s nem kis szociológiai empátiát és terepismeretet kívánó elemzés árán hasznosíthatjuk. Ilyet kísérelnék meg itt, mielőtt konklúzió gyanánt a háború utáni trend egészét megpróbálom a magyar zsidó társadalomtörténet hosszú távú perspektívájába helyezve értelmezni.

A *nemi megoszlás* a kitérés mozgalom egyik legnehezebb problémáját veti fel, amennyiben a férfiak és nők kitérésének sokszor (konjunkturálisán) hasonlóak, máskor (strukturálisán, az érdekviszonyok tükrében) egészen eltérőek az indokai. Azt lehet mondani, hogy egyéni kitérés alkalmával (s ez a 2. táblázatból kiolvashatólag mindig az esetek túlnyomó többsége) a nők elsődleges „strukturális” motivációját a vegyes házasság (ennek elkerülése vagy utólagos vallási „egyenműsítése”, a férfiakét a társadalmi érvényesülés érdek- és kényszerindokai szolgáltatják. Ezeknek a motívumoknak a súlya azonban a konjunkturális nyomás függvényében fordítottan nő vagy csökken. A táblázaton azért hasonlítottam az 1945 utáni helyzetet a gyászos 1944-es rendkívüli év és a későbbiekhez képest még konszolidáltak számító 1931–1937-es évek viszonyaihoz, hogy a konjunkturális hatások minél egyértelműbben kimutathatók legyenek.

ABONY, 1940. TÁBORPARANCSNOKSÁG

Általában a nők kitérés rátája formálisan meghaladta a férfiakét. Ha azonban a demográfiai nőtöbbletet is számba vesszük (mind 1930-ban, mind 1941-ben 109 zsidó nő jutott 100 zsidó férfira Magyarországon), a tulajdonképpeni nagyobb kitérés hajlandóság a férfiak javára billen át a háború előtt. Érthető, hogy a fasizálódás korában a gazdaságilag ritkán aktív nők indítékai kevésbé érvényesültek, mint a sokfajta szakmai megszorítást s a *numerus clausus*t egyaránt közvetlenebbül és gyakrabban elszenvedő férfiakéi. Mindez megváltozik az 1944-es évben, amikor a menekülést keresők indokrendszerében a konjunkturális nyomás válik döntővé. A férfiak nagy része, amely addig egyáltalán túlélt az aknamezőket, a bori bányát és a barbár kor egyéb vesz-tőhelyeit, még a munkaszolgálat jármában sínylődött. Érthető, hogy az év kitérés zömmel nők voltak, bár gondosabb kutatással itt is ki lehet mutatni, hogy a Budapestben egyáltalán jelen lévő idős férfinépeség *viszonylagosan* túl volt képviselve az egyházi hivatalokat ostromló kétségbeesett tömegekben. Így például a 40–49 éves kitérés között (bár ezt a korosztályt még érintette a munkaszolgálat) már 40 százalék a férfi, míg az 50 éven felüliek között már 49 százalék. A felszabadulás után azonban ezen a téren is újabb helyzetmódosulásnak lehetünk tanúi. A férfiak aránya abszolút értékben csak kevéssel emelkedett ugyan a kitérés között a véz-korszakhoz képest, de a változás valójában a túlélő férfiaknak a nőknél immár majdnem minden korosztályban jóval erősebb kitérés hajlamát takarja. Ezt mutatja be a 4. táblázat.

Bár a 4. táblázat szigorú értelemben egymásnak nem pontosan megfelelő rokon népeiségeket hasonlít össze (hiszen 1945 *utánra* nézve semmiféle adat nincs a bu-

dapesti zsidóság kor vagy nem szerinti megoszlására, holott a regisztrált kitérés – túlnyomó részük 1945-re és a következő három évre esik ugyan – másfél évtizedes korszakra vonatkoznak), s így csak hozzávetőleges következtetésekre jogosít fel, a megfigyelhető igen jelentős reprezentációs eltérések mégis valószínűsíteni engedik azt a konklúziót, hogy a fiatal felnőttek (16–30 éves) és a legöregebbek kivételével a férfiak népeségi arányuknál jóval magasabb százalékban vettek részt a kitérés mozgalomban. A fiatal férfiak kivételes alul-képviseltségét avval lehet magyarázni, hogy a egyes házasságok elkerülése végett eszközölt kitérés ebben a korcsoportban indítanak leggyakrabban zsidó nőket felekezetük elhagyására. Márpedig a súlyos nő-többlet a túlélő fiatal nők jelentékeny részét (a 21–30 évesek között majdnem felét!) kizárta volna a házas piacról, ha nem fogadnak el más vallású vőlegényt. Közöttük a demográfiai szükség és partnereik nyomása sokkal többet készíthetett tehát kitérésre, mint az egykorú férfiak körében, akiknek csekély arányuk következtében hasonló gondjaik lényegesen ritkábban lehettek.²⁴ E kivétel így csak megerősítheti a férfiak általános túlképviseltetésének szabályát a felszabadulás utáni kor konvertitái között.

Ez a tény máris arra engedhetne következtetni, hogy az 1945 utáni kitérés indokrendszere voltaképpen nem válhatott teljesen el a korábbitól, amennyiben ezután is azokat (azaz a férfiakat) vonzotta jobban a keresztény felekezeti státusz, akiket elsősorban a nyilvános érvényesülésnél elvárt esélyjavulás készíthetett örökölt vál-lásukkal való szakításra. Ezt az érvelést azonban két szempontból rögtön módosítani kell az 1945 utáni idő-zakra. Az antiszemita megkülönböztetések és hátrá-

4. táblázat

A BUDAPESTI ZSIDÓ NÉPESSÉG ÉS A VALLÁSVÁLTÓK MEGOSZLÁSA KOR ÉS NEM SZERINT 1944 UTÁN

	férfiak % -a korcsoportokban		kormegoszlás	
	össznépesség (1945)	kitérők (1945-1960)	össznépesség (1945)	kitérők (1945-1960)
0-15 évesek	50,0	50,7	10,5	5,8
16-20 évesek	49,2	33,0	5,0	8,7
21-30 évesek	37,4	35,3	11,3	28,7
31-40 évesek	32,9	50,0	16,2	28,2
41-50 évesek	35,5	46,4	18,8	14,4
51-60 évesek	36,5	45,7	17,5	7,4
60 évnél idősebb	41,5	37,5	20,9	6,9
	38,5	42,8	100	100

Forrás: A népességre nézve: a Zsidó Világkongresszus 1945 végi népességi-összeírásának név szerinti imprimált listáján végzett felmérés eredményei (körülbelül 7 %-os reprezentatív minta alapján, N = 4.764) („Cf. *Counted Remnants*). A vallásváltókra nézve: a kitérés felmérés eredményei.

nyok rendszere egy csapásra megszűnt a felszabadulással, tehát az ehhez kapcsolódó félelmeknek nem volt többé a korábbiakéhoz hasonló aktualitása. Másrészt a korszakban megvalósult a női munkaerő korábban nem észlelt kényszerű aktivizálása. A szakmai hátrányoktól való szorongás, ha volt ilyen ezután, a nőket is egyre inkább érinthette. A kitérések indokkötegének súlypontját tehát másutt kell keresnünk.

Ehhez is támpontokat nyújt a *korbeosztás* alakulásának vizsgálata. Amennyiben a kitérést a zsidóságot érő diszkriminációs hátrányoktól való menekülés logikájában értelmezzük, nyilvánvaló, hogy az aktus haszontényezője annál nagyobb, minél korábban jut az életciklusban érvényre. Maximális haszonnal jár a csecsemőkorból történő kikeresztelkedés, vagy legalább a felső képzettség megszerzése s a gazdasági pálya megkezdése előtti. A korról nemcsak a a haszontényező csökken ugyan, de a gyakran hagyományosabb beállítottságú felmenők vagy oldalági rokonság kontrollja, a vallási közösségben való megtartó ereje is. Ugyanakkor nőhetnek – pontosabban, objektíve hatékonyabbak az idősebeknél, azonos konjunktúrában – a hagyománnyal való kapcsolat, a zsidó környezeti integráció, a történelmileg korábban általánosabb zsidó szellemű neveltetés konzerváló tényezői is. A kitérés várható haszon- és kármentességének serpenyője egyaránt a fiatalok javára hajlik.

Ezért érthető (az 5. táblázat szerint), hogy az 1930-as években a (30 év alatti) fiatalok aránya még megközelíti az összes kitérő felét, míg a 40 évnél idősebbek az aggregátumnak alig több mint egyötödét adják. Az utóbbiak alulképviseltségére (és a fiatalok párhuzamos túlképviseltségére) jellemző, hogy az 1930-as népszámlálás szerint a 40 éven felüliek népességi aránya 39 százalék, azaz közel duplája a rokon korosztályok részesedésének a zsidóságot elhagyók között.²⁵ 1944-re azonban ezek az arányok valósággal visszajukra for-

dulnak. A népeességben kisebbségi (az 1941-es népszámlálás szerint a zsidóság 48 százalékát kitevő) 40 év felettiek a vallásváltóknak nem kevesebb mint kétharmadát szolgáltatják. A kitérő agregátum előregedésénél nyilván szerepet játszott az is, hogy a fiatalabb férfiakat már korábban behívták vagy elhurcolták. A fő tényező azonban minden bizonnyal abban a körülményben keresendő, hogy a pánikmozgalom szelekciós mechanizmusa immár nem a maximális „haszon” vagy a minimális „veszteség” elve szerint működött, hanem a minden üldözöttet egyaránt elragadó félelem sodrását követte. Ebben a helyzetben a fiatal felnőttek egy részét még a nagyobb ellenállási készenlét, a cionista öntudat kitermelte áldozatkészség is mentesíthette a végveszélyben elkövetett „hitárulás” ódiumától. Mindezeknek a hatásokról alig találni nyomát az 1945 utáni konvertiták kormegoszlásában. A felszabadulást követő években kibontakozó vallásváltási mozgalom már elsősorban az új demográfiai helyzet bélyegét viseli magán. Az erősen korszpecifikus vérveszteségek következtében megfogyatkozott és előregedett népeességből (lásd a 4. táblázatot) a korábrinál aránylag sokkal több egészen fiatal felnőtt és párhuzamosan lényegesen kisebb arányú idős ember szánta el magát a kitérésre. Míg 1931–37 között a népeesség 25,7 százalékát kitevő 0–19 évesek a kitérőknek mindössze 13 százalékát szolgáltatták, 1945 után az immár csak a népeesség 15,5 százalékának megfelelő legfiatalabb korcsoportok majdnem ugyanannyi százaléknyi kitérőt adnak (bár a kitérők között a 15 évnél fiatalabbak továbbra is alul vannak képviselve). A 21–30 éves nemzedék részvétele a kitérés mozgalomban meghaladja népességi arányuk két és félszeresét, míg a 60 év felettieké a megfelelő arány harmadát sem éri el. Összesítve a korösszetétel sajátosságait, 1945 után a kitérők demográfiai profilja igen jelentősen megfiatalodott, és a különösen túlképviselt korosztályok elsősor-

KISZOMBOR, 1940.

ban még mindig a fiatal felnőtt nemzedékekhez tartoztak. Bizonyíthatóan visszajutott tehát jogaiba, a legfiatalabb túlélők között erősebben mint valaha, a „teherletétel” maximális hasznának (azaz életciklusbeli tartamának) elve.

Sajátos logikával bír az egyéni és családi kitérések arányainak változása. A mozgalom hosszú távú trendjében állandó tény, hogy a kitérés többségében egyéni vállalkozás, de a családi jellegű, mintegy csoportos váltsváltók aránya mindig megugrik az antiszemita hisztériák éveiben (1919-ben, 1938-ban, 1944-ben). Az 1945 utáni helyzetet ezen a téren minden eddigi krízisen kívüli korénál magasabb családi kitérés ráta jellemzi, mely meghaladja például az 1940–43-as „nyugodtnak” éppen nem minősíthető évek szintjét (25,9 százalék). A felekezetiük elhagyására hajlamosak egy viszonylag magas százaléka – mintegy az elszenvedett üldözések folyamányaként – a felszabadulás utáni viszonyokat is láthatóan a krízis részének tekintette, s ennek megfelelően megmaradt szeretteikkel együtt választotta a traumaforrásként átélt felekezeti közösség feladását. (Lásd az 5. táblázatot.)

Érdeemes követni a Budapest környékén születettek részarányainak kronologikus alakulását, bár ezek elemzése inkább némely empirikus jelzés értelmezési tartományának parttalanságát és összetettségét világítja meg, semmint a kitérések logikáját. Igaz ugyan, hogy a fővárosi zsidó váltsváltók között a Budapesten és közvetlen környékén születettek látszólag mindig magasabban voltak képviselve, mint a rokon népességben (melynek 1930-ban csak 44,4 százaléka volt helyi és további 5,1 százaléka Pest megyei születésű.²⁶ A helyi születésűek aránya viszont igen erősen függ a kortól: az újszülöttek mind, az idősebbek a korral csökkenő arányban helyi-

ek egy bevándorlóvárosban. Igen lehetséges tehát, hogy a születési hely szerinti összetételt voltaképpen a korösszetétel minden más változónál közvetlenebbül határozza meg. A felvétel itt nem részletezett eredményei azonban azt is kimutatják, hogy a fővárosi születésű kitérők aránya a három megfigyelt évcsoportban az idővel minden egyes magasabb korcsoportban lényegesen emelkedik. Például a 41–50 évesek között az 1931–37-es 39 százalékról 1944-re 48 százalékra és 1945 és 1960 között már kerek 60 százalékra nő. Itt az 1945 utáni általában és korcsoportosan külön-külön is kimutatható „bennszülöttségi csúcsra” figyeljünk elsősorban. Ezt részben mindenképpen a kitérő népesség fent vizsgált megfiatalodásának lehet betudni. Szerepet játszott azonban az is, hogy a „bennszülöttek” minden bizonnyal nagyobb keresztény kapcsolathálóval rendelkeztek, mely egyrészt javította a nyilas terror alatti túlélési esélyeiket, másrészt (s talán ettől nem függetlenül) magasabb asszimilációs szintjüknek megfelelően a felszabadulás után is hajlamosabbá tette őket felekezetiük elhagyására. Ugyanakkor számba kell venni a vidéki és a táborokból visszatérő zsidóságnak az 1944-et követő újabb bevándorlási mozgalmát a fővárosba. Míg a világháborúk közötti időszakban a trianoni ország felekezeti zsidóságának valamivel kevesebb mint fele (1941-ben pontosan 46,1 százaléka) élt Budapesten, az 1949-es népszámlálás a fennmaradóknak már 72,2 százalékát, de a Zsidó Világkongresszus 1946-os összeírása még „csak” 67,1 százalékukat találja ott.²⁷ Az előző két szám közötti különbséget a szelektív vérvesztésnek, az utolsó kettő közöttit egyebek mellett bizonyosan a Budapestre vándorlásnak kell tulajdonítani. Számos tanúbizonyság van arra, hogy a vidékiek felvándorlása később is (nevezetesen a Kelet-Magyarorszá-

5. táblázat

A ZSIDÓ VALLÁSVÁLTÓK NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐJE 1945 ELŐTT ÉS UTÁN BUDAPESTEN (%)

	1931-1937	1944	1945-1960
férfiak	48,6	38,4	41,6
Budapesten és környékén születettek	59,1	49,9	68,1
családtagjaikkal együtt kitérők	18,8	39,1	27,7
16-30 év közöttiek	42,7	13,9	37,2
40 évnél idősebbek	21,3	65,4	28,8
magyar családnevet viselők	50,5	39,0	60,2
szülők magyar családnevűek (vagy egyik német)	44,9	26,3	44,7
mindkét tanu magyar családnevű	46,0	44,8	51,6

6. táblázat

A VALLÁSVÁLTÓ ZSIDÓSÁG SZAKMAI ÉS OSZTÁLYÖSSZETÉTELE NEMEK SZERINT
1945 ELŐTT ÉS UTÁN BUDAPESTEN

	férfiak			nők		
	1931-37	1944	1945-60	1931-37	1944	1945-60
háztartásbeli	-	0,4	-	38,6	60,4	34,3
munkás	8,6	15,5	5,8	3,7	9,8	9,6
kisiparos,-kereskedő, ügynök	10,2	23,7	19,6	4,3	4,7	5,2
diák, egyetemi hallgató	13,0	3,5	13,2	9,2	3,4	12,6
szabadfogl., értelmiségi	20,6	16,8	19,6	14,5	6,4	6,6
tanár. művész, újságíró	9,4	3,6	2,1	6,2	2,6	5,9
magánhivatalnok	20,4	14,2	13,1	11,7	6,9	7,8
„hivatalnok”, közhivatalnok	6,7	5,8	16,8	4,6	0,6	11,8
polgári önálló, tulajdonos	5,1	7,2	2,5	2,5	1,6	0,7
egyéb	5,9	9,2	7,3	4,6	3,6	4,8
	100	100	100	100	100	100

Forrás : az 1. sz táblázaton jelzett felvételek eredményei

gon 1956-ban elterjedt félelmek nyomán) tovább folyt. Végül is ebből a megállapításból meríthetjük számos bizonytalansági tényezővel terhelt okfejtésünk egyetlen biztos összefüggését. Míg 1945 után a rokon népességben a fővárosi születésűek aránya számottevően csökkenhetett (még a „benszülöttek” korábbi jobb túlélési esélyei ellenére is), a kitérők között immár a túlnyomó többség, még a magasabb korosztályokban is, a helyi születésűekből rekrutálódik. Bárhogyan kellene is súlyozni a kitérők „benszülöttségi” arányait megha-

tározó változók szerepét, amennyiben előző valószínűsíthető, de nem bizonyítható feltevésünk igaz, e jelzéseket végső soron a kitérések strukturális, pontosabban *asszimilációs logikájának* 1945 utáni ismételt erőre kapásával értelmezhetjük. Könnyen igazolható ugyanis a fővárosi származás és a magas asszimilációs szint közötti összefüggés.

Ez a magyarázat azért érdemel figyelmet, mivel más jelzésekből szintén kiolvasható. Ilyenek az 5. táblázat magyar nevűség adatai. A háromféle mutató – válto-

ABONY, 1940. CSATORNAÁSÁS

zó mennyiségi szinten ugyan – ugyanazt a tendenciát tükrözi. A magyar családnév felvétele mindig is az asszimilációs beállítottság egyik fontos kifejezési formája. Érthető, hogy a krízis előtti kitérők, ezek szülei és az aktusnál asszisztáló tanúk között felényi vagy ezt megközelítő nagyságrendű magyar nevűt találni. Bár erre nézve nincsenek közvetlenül összehasonlítható adataink, valószínű, hogy ezek az arányok meghaladták a rokon népességben lévő megfelelő arányokat.²⁸ Itt tehát minden bizonnyal szignifikáns összefüggés volt a különböző asszimilációs magatartások (kitérés, magyar név viselése) között. Ez a logikus korreláció azonban 1944-ben meglazul. Mivel a budapesti zsidóság névanyaga a régi rendszer utolsó évtizedeiben alig módosult, hiszen már az 1920-as évektől kezdve egyre nehezebben, inkább csak kivételesen engedélyezték a zsidók névmagyarosítását (például a volt kitüntetett frontharcosoknak),²⁹ az 1944-es csökkenést elsősorban avval kell magyarázni, hogy a pánikmozgalom szelekciós mechanizmusa immár nem a magasabb szintű asszimiláltság elvét követte, hanem számos olyan üldözöttet is magával ragadott (így például nagyszámú öreget), akiknek vallásváltása pusztán a „konjunkturális” fenyegettetés és nem a „strukturális” logikának vagy a haszonténye-

zők logikájának felelt meg. 1945 után a magyar nevűségi mutatók ismét magasra, az érintettek családnévét illetően soha korábban nem tapasztalt (majdnem kétharmados) szintre szöknek fel. Ezt a változást lehet ugyan a fenti „asszimilációs logika” jegyében értelmezni, de csak úgy, ha számításba vesszük az újabb kitérés mozgalommal párhuzamosan kibontakozó s immár hatóságilag nem gátolt névmagyarosítási mozgalom hatását is: a szaporodó magyar nevűek között szaporodtak (átmenetileg) az áttértek. Ez azonban már nem feltétlenül jelentette a magyar nevű zsidóság különleges erős vallásváltási hajlamát.

Végül vizsgáljuk meg a kitérték réteghelyzetére vonatkozó számokat (a 6. táblázaton), melyek értelmezésekor tudatában kell lenni annak, hogy a felvételben szereplő rokon népesség foglalkozási adatai *többségükben* hiányoznak. A maradék információkból összeállított táblázat tehát, látszólagos pontossága ellenére, csak óvatos becslésre jogosít fel. Ami a nőkre vonatkozó s könnyebben kezelhető (bár a férfiakénál sokkal hiányosabb) adatokat illeti, itt a háztartásbeliek arányának erős változása tűnik fel. A harmadnyit meghaladó arány a vészkorszakban majdnem duplájára nő, és többségivé válik. Ezt ismét csak az asszimilációs szelekció érvénye-

vesztésével értelmezhetjük az üldözések alatt. A „háztartásbeli” kategória *par excellence* függő, átlagban a többenél idősebb, nem aktív nőket takar, akiknek az „asszimilációs szintjük” is ennek megfelelően minden bizonnyal alacsony. A férfiak adatai statisztikai minőségükben jobbak ugyan, de kevésbé egyértelműek. Elsősorban a szabad értelmiségi és diák-kategóriák erős képviseltettsége tűnik fel mind az 1930-as években, mind 1945 után, melyek jóval meghaladják ezen a tipikusan „asszimiláns” agregátumok részét az aktív népességben. Evvel negatív párhuzamban áll a munkások és a kis önállók (kisiparosok és kereskedők) nyilvánvaló alulképviseltettsége, ami csak 1944-ben enyhül jelentősebben. A két adatsor szembeállítására ismét csak arra mutat, hogy 1944-ben felbomlott a „kevésbé asszimilált”, illetve gazdasági önállóságuk vagy mobilitási lehetőségeik mindenkorli korlátozottsága folytán a vallásváltás „érvényesülési” hasznában kevésbé érdekelt rétegek fegyelme a felekezeti hűséget illetően. Az, hogy a kis önállók 1945 után is viszonylag nagy arányban szerepelnek a kitértek között, valószínűleg úgy magyarázható, hogy ebben a kategóriában maradt meg a zsidóörvények kényszermobilitása során elbocsátott s evvel mintegy „önállósulásra” szorított számos volt értelmiségi és hivatalnok is. A közhivatalnokok 1945 utáni feltűnően magas részeseése viszont minden bizonnyal már az új rendszer letelejétől beinduló új típusú mobilitás terméke, melynek során a fennmaradt zsidóság előtt – történelmileg először – szélesre nyíltak a közületi állásokhoz vezető kapuk. Itt tehát valószínűleg kevésbé az „asszimilációs logika” játszotta a főszerepet, mint a réteg hirtelen felduzzadása a zsidóság osztályszerkezetén belül.

Értelmezés és konklúzió

Az 1945 után magas gyakorisági szinten folytatódó kitérés mozgalom, melynek közönségét, mint láttuk, korábbi „nyugalmasabb” korokra emlékeztető kollektív sajátosságok is jellemezték, csak úgy értelmezhető, ha számításba vesszük az üldözéseket átélő zsidóság objektíve adott *lehetőségeit* az identitás kezelésére. Míg az üldözések alatt a csoportazonosságot és az ehhez fűző viszonyt elsősorban a fenyegettetés ténye, tehát az üldözők maguk, „kívülről” és kényszerítőlegesen határozták meg – annyira, hogy ez alól még a felekezeti közönség formális elhagyása sem mentesített, legfeljebb illuzorikusan –, a felszabadulás után a túlélők új, több szempontból *soha nem látott prométheuszi* helyzetbe kerültek. Nemcsak az identitás vállalása vagy meg- és eltagadása vált ismét szabadabbá, de a hivatalos diszkrimináció megszűntével ez a választás egyrészt – legalább látszólagosan – elvesztette korábbi kényszerességét, az antiszemita rezsim teremtette kényszerállapot általi meghatározottságát, másrészt a választási lehetőségek közötti egyensúly avval is javult, hogy a cionista mozgalom kibontakozásával és a kivándorlás körülményeinek átmeneti javulásával kiszélesedtek az identitás gátalan kiélésének újfajta csatornáit. Ráadásul az átmeneti demokratikus államkísérlet a maga részéről már nem a liberális korban érvényes „asszimilációs társadalmi szerződés” alapján állt, s így elfogadta a korábban nehezményezett, ha nem egyenesen kizárt „disszimilációs” választásokat is (s ezek között a cionizmust, sőt a

kivándorlást). Ilyen nyílt helyzet a magyar zsidóság önértelmezése előtt történelmileg voltaképpen még sohasem állt. Ezt a helyzetet fejezte ki természetesen a csekély *arányú*, de viszonylag azért tömeges – mindenesetre méretében előzmény nélküli – visszatérési mozgalom. Magát a kitérés mozgalom magas szintű folytatását a koalíciós években, majd 1957-es kisebbségi – de a korszak szekularizált viszonyai között nem kevésbé szignifikáns – felújulását szintén mindenekelőtt ennek a *nyílt helyzetnek* jegyében értelmezhetjük. Vizsgáljuk meg a választási lehetőségek összetevőit.

Bár a zsidóságra nehezedő külső s főképp intézményesített társadalmi nyomás egyedülálló mértékben enyhült 1945 után (hiszen még a liberális rendszerben az államhivatal elnyerésénél érvényre jutó „enyhe”, s gyakran csak a kitérés árán kompenzálható diszkrimináció is hatályon kívül került), ugyanakkor azonban az elszenvedett üldöztetés a korábbi antiszemita nyomáshoz sem hasonlíthatóan súlyos *traumaélménnyel* töltötte fel a zsidó tudatot. Míg annak idején a „békés” asszimilációs folyamat lassan letompította a zsidó máságtudat drámai jellegét, a *Soá* minden tudati tartalomnak (legyen az vallásos, kulturális, a zsidóság gazdasági vagy társadalmi szerepére vonatkozó elképzeléssel kapcsolatos, stb.) hirtelen soha nem látott mértékben adott tragikus dimenziót. A zsidó önértelmezés ezután már nem bírhatott korábban megengedhető „semlegeséggel”. Éppoly kevésbé tartható a „mi olyan magyarok vagyunk, mint a többiek” asszimilációs ideológiája, mint az ortodox vallásosság türelmes elkülönülése az „igaz magyarok” megértése reményében. Az önazonosítás és önértelmezés területén megejtett választások ezek után szükségszerűen *sokkal szenvedélyesebb (szenvetéssel megterheltebb) vagy radikálisabb jellegű* öltöttek, mint „annak” előtte. Innen az új erő és addig soha nem tapasztalt tekintélyre jutó cionizmus harcosan disszimiláns fellépése. De innen az is, hogy az azelőtt a vallásváltásra kevésbé hajlamos rétegek egy nem jelentéktelen töredékében elfogadhatónak, sőt elkerülhetetlennek minősült a „kikeresztelkedés” gondolata. A korábban önmagukat őszintén „mózesihitű magyaroknak” tekintők (például a Vázsonyi-féle „magyar zsidó” koncepció égisze alatt) egy része militáns cionista lesz, míg mások, talán nem is kevesebben, a teljes kiválás stratégiáját választják, mondván: „többé ezt – a magyar zsidó fikció fenntartását – nem lehet folytatni”, a formális kiválás nélküli asszimiláció illúzióival le kell számolni. Négy megjegyzéssel tudnánk közelebbről minősíteni ezeket az identitásra vonatkozó 1945 utáni választásokat.

Mindenekelőtt a helyzet „nyitottsága” folytán a traumahatás elsősorban a kulturálisan asszimilált zsidóság egy töredékét győzte meg (okkal vagy ok nélkül) a felekezeti státusz melletti kitartás céltalanságáról. Az ortodoxia túlélői optálhattak (s ezt sokan meg is tették) a Palesztinába vándorlás, a Nyugaton maradás (sokszor hosszú időre menekülttáborok lakóiként) vagy, hagyományosabban, a bezárkózás, a „befelé élés” rég kipróbált magatartásai között. Igaz, hogy a kommunista üdv-ideológia az ő fiataljaik körében is hódíthatott, de minden bizonnyal kevésbé, mint a vallásilag közömbös zsidó körökben. Identitáskrisziséjük sokkal gyakrabban támadt azoknak, akik korábban már az asszimiláció magasabb fokaira jutottak. Most ezeknek egy része töltöt-

KISZOMBOR, 1940. BÚCSÚ A TÁBORTÓL

te be a cionista mozgalmak felelős posztjait (hiszen nem szabad figyelmen kívül hagyni a cionista ideológia messzemenően *világi* jellegét). Másik részük, mint láttuk, a kitéréssel szentesített radikális disszimulációra hajlott. Innen az 1945 utáni kitérőkre jellemző markáns „asszimiláltsági” jelzések (melyek például a magyar nevéik vagy a Budapesten születettek arányában fejeződtek ki).

Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a kitérés immár csak *egyike* volt a radikális kiválási stratégiáknak. A másik s egyre hatékonyabb opció a kommunizálás lett, az uralomra jutó világi, univerzalista és messianisztikus ideológia égíse alatt, mely a maximális védelem előnyeit (vagy annak reményét) is nyújtotta a berendezkedő sztálinista rendszerben. A kommunizálás és a teljes zsidó disszimuláció funkciója annyira azonos volt, hogy sok esetben egyszerre léptek be a táborokból hazatérők a kommunista pártba és (még ha csak „soha nem lehet tudni” alapon is) a választott keresztény egyházba... Az ilyen példák arra mutatnak, hogy 1945 után abból a szempontból is folytatódott az 1940-es évek elejének trendje, hogy a kitérések élményének mérlegében tovább csökkent a vallási investíció szerepe, és evvel párhuzamosan nőtt a keresztény státuszhoz fűzött teljesen „evilági” haszonelvárás.

Harmadrészt fontos emlékeztetni arra – erről fentebb már volt szó –, hogy az 1945 utáni kitérők a *maradék-zsidóságból*, tehát egyrészt a túlélőkből, másrészt ezeknek abból a töredékeiből származtak, akik már sokkal korábban is elhagyhatták volna felekezetüket – identitásukhoz fűződő objektív viszonyuk alapján –, de ezt valamilyen okból nem tették. Legalább három ilyen okot lehet feltételezni, így az 1945 utáni kitérők között háromfajta sajátos aggregátumot azonosíthatunk egyszerre. Az első az a csoport, amely addig a „végsőkig” ellenállt

mindenféle vallása elhagyására készítő nyomásnak. Közöttük találjuk a hagyományos zsidóság képviselőit, illetve ezek leszármazottait, akik az üldözések alatt elvesztették családjuk egy részét, árván, özvegyen, gyerektelenül maradtak, s akik körül szeretteikkel együtt eltűnt az a hagyományos nagycsaládi integrációs közeg, amely megakadályozta volna többek között a vallási elközömbösülést, a zsidó tradíciók feladását s alkalomadtán a kikeresztelkedést is. Ez volt a maradék-zsidóság azon töredéke, amelyik legdrámaibban (ha ugyan még fokozható a túlélő zsidóság élményvilágának drámaisága) élte meg a felszabadulás hozta *nyílt helyzetet*, amennyiben azelőtt a hagyományos közösség burka megővta az ideológiai, szellemi, felekezeti, környezeti s különösen az azonosságtudatbeli mobilitás kísértéseitől. A másik (már említett) aggregátumot a korábban, nevezetesen az 1944-es tömeges kitérések idején „gátoltak” képezték, s itt főképp a munkaszolgálatos férfiakra és a vidéki deportáltak sokaságára kell gondolni, akiknek a legnagyobb „nyomás”, a fizikai fenyegettetés hónapjaiban nem volt módjuk a keresztvíz vigaszát keresni. Ez mutatkozik meg a férfiak túlképviselttségében az 1945 után kitérők között. A harmadik, „maradék” csoport talán a számbelileg legnagyobb. Hozzá a zsidó magyar középosztály, művelt polgárság és értelmiség azon elemei tartoztak, akik vallásilag nemcsak elközömbösültek, de akiknek önértelmezésében, csoporttudatában a vallásellenesség, az antiklerikalizmus s a felvilágosodás egyetemes liberális-humanista ideológiája oly mély gyökereket eresztett, hogy a vallásváltásra, különösen egy tételes keresztény vallásba való belépésre még stratégiai célzattal sem gondoltak. Integráltságtudatuk fedezékéből az aktus társadalmi előnyei is kétségesnek tűnhettek. Az üldözések traumája ennek a csoportnak egy részét megingatta és a kitérés kompromisszuma fe-

lé terelte, a másik részét pedig arra, hogy a felekezeten kívüli státusz megszerzésével ideológiai elkötelezettségét összhangba hozza anyakönyvi identitásával. Közöttük találjuk a régi baloldal elemeit, a neofita kommunistákat, a fennmaradt középrétegek traumatizált és rezignált tagjait. A „maradék-helyzet” tehát maga is többféle módon hathatott a kitérés irányában a felszabadulás után.

Végül, bár nem utolsósorban a fontossági sorrendben, számba kell venni az újabb kitérés mozgalom sokfajta demográfiai tényezőit. Nemcsak az előbb említett általános *elmagányosodásról* van itt szó, amely a nagycsaládok szétrombolásának – részben elpusztulásának, részben földrajzi szétszóródásának – egyenes következménye volt. A túlélő zsidóság családi szerkezete leginkább a töredék-családok túlsúlyával jellemezhető. A teljes nukleáris családok fennmaradása még Budapesten is kivételesnek számított, vidéken pedig ritkaságszámba ment. A nagycsaládi lánc mindenütt felbomlott, s az egyedülállók aránya (árva, özvegyek) soha nem látott mértékben szökött fel.³⁰ A felszabadulással a „befelé élés” lehetősége már demográfiai okokból is megrendült a maradék-zsidóságban, s ez sokszor közvetlenül szembesítette az érintetteket a vallásváltás lehetőségével. Az árva és özvegyek vagy másképp elmagányosodottak egy részét keresztény családok vagy partnerek, nemritkán egyenesen papok mentették a vészorkszakban. Az árvaakat később gyakran keresztény családok fogadták örökbe. A partnerek barátokká, esetleg élettársakká válhattak. A védelmet nyújtó kolostorok és presbitériumok a keresztény erkölcsi gyakorlatnak a zsidók számára addig kevésbé ismert dimenzióit világították meg. Mindezek, érthetően, növelték a kitérés valószínűségét. Különösen áll ez a fiatal felnőtt nőkre, akiknek jelentős részét (mintegy harmadát) a maradék-zsidóságban belül megfigyelt nőtöbbséget nem zsidó házaspár keresésére kényszerítette, mint ahogy ezt a vegyesház-mozgalom 1944 utáni fellendülése egyértelműen bizonyítja.³¹ A vegyes házasság és a kitérés valószínűség összefüggéseiről a zsidó nőknél már többször volt szó. De a kitérés hajlam növekedése irányában hatott a fennmaradt zsidóság gyakori *migrációs elgyökértelenedése is*. A vidéki szörványtúlélők többsége a városokba, legtöbbször a fővárosba húzódott, ahol sokkal ziláltabb kollektív életforma-lehetőségek vártak rá, mint korábbi, zártabb közösségében. Ennek a konkrét társadalmi kontrollnak a fellazulása gyakrabban vezethetett a felekezeti kötelékek teljes elbontásához, mint valaha is annak előtte. A vándormozgalom azonban nemegyszer kifejezetten stratégikus kitéréseket is provokált. A Nyugat felé orientálódó emigránsok egy része „tisztá lappal”, azaz keresztlevéllel a zsebében gondolta elősegíteni integrációját választott új hazájában. A felekezeti identitás formális disszimulációjára valóban a kivándorlás nyújtja a legjobb alkalmat. Értethető, hogy ezzel sokan éltek azok közül, akik egy vagy több országhatárral szándékoztak egzisztenciális jövőjüket traumatikus múltjuktól elválasztani.

E tanulmányban végigkísért az az eddig meg nem fogalmazott kérdés, hogy – bármilyen erősek is az elemezhető statisztikai összefüggések a túlélő zsidóság csoportosajátosságai, érdekviszonyai és a kitérések gyakorisága között – miért csak az érintettek egy része, va-

lójában kisebbségi töredéke szánta rá magát felekezete formális elhagyására. Viszonylagosan nagy száma ellenére a vallásváltás a zsidóságban még a legtraumatikusabb időkben is – vagy ezek után – egy kivételes stratégiai aktus, mely megerősíti a felekezeti hűség szabályát. A jelen dolgozatban tisztázott problémákkal párhuzamosan s velük mintegy negatív homológiában felvetődik tehát az a kérdésköteg, amely a zsidó identitás „mindenáron” való megtartásának tényezőire vonatkozik egy, a teljes szekularizáció felé haladó társadalomban és zsidóságban ugyanakkor, amikor a zsidó-nem zsidó megoszlás továbbra is messzemenően egyes elitcsoportok – az értelmiség, a politikai osztály, a gazdasági vezetők stb. – belső szerveződésének lényeges elve marad. Egy másik tanulmányban fontos feladat lesz tehát azoknak a szociológiai összefüggéseknek a vizsgálata, melyek értelmezni engedik a zsidó identitás jelzőinek – így a vallási önazonosításnak – a felekezeti elköteleződés és az antiszemita környezeti hatások ellenére fennmaradó s napjainkban igencsak növekvő értékét.

JEGYZETEK

1. Ezeket az Állami Rabbiképző Intézet 1994-ben megjelenő *Évkönyvében* külön cikkben vázoltam.
2. Kizárólag a különböző budapesti hitközségekre nézve és csupán 1945-re és 1946-ra van néhány kitérés számunk a második világháború után. Ezek azonban, tekintve, hogy csak hitközségi bejegyzéseket használnak, erősen minimalizálják a tényleges kitérés mozgalmat. Lásd Katona József *A zsidó megújulásért, a fővárosi zsidóság lelki képe*, Budapest, 1947. 13. és 14.
3. A pécsi áttérési adatokat D. Schweitzer József akkori helyi főrabbi úr hathatós segítségével – melyért ezúton is köszönetet mondok – sikerült kiértékelnem.
4. Azóta megkezdtem a különböző budapesti, illetve Pest környéki zsidó hitközségek ilyen természetű anyagainak felmérését. Hálával tartozom dr. Schöner Alfréd volt országos főrabbi úrnak, hogy ez irányú első kutatásaimat annak idején lehetővé tette. Sajnos a munkák újrakezdésekor (1993 novemberében) a Pesti Izraelita Hitközség Szertartási Osztályán három évvel ezelőtt konzultált és a dolgozatban is használt, a téma szempontjából perdöntő fontosságú áttérési anyakönyvek hollétét az illetékesek nem voltak képesek azonosítani. Így a megkezdett felméréseket egyelőre csak a sokkal kisebb horderejű úpesti, illetve budai izraelita hitközség (ez utóbbinak csak igen részlegesen fennmaradt) idevágó anyakönyvein van módunk folytatni.
5. Lásd Jehuda Don és George Magos: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése, *Történelmi szemle*, 29, 3, 1985, 437–469, különösen 451–454. és 469, valamint cikkemet: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején, *Medvetánc*, 1985, 2–3 sz., 57–90, különösen 68–72.
6. Ezekből elsősorban a kitérések disszimulációjára nézve lehet adatokat találni. A pánikmozgalomban a hitközség elhagyását már leggyakrabban nem jelentették be. Így a Pesti Izraelita Hitközség anyakönyveiben 1944-ben az év október 11-ig regisztrált 3385 kitérés (további bejegyzések hiányoznak) nagyságrendileg nem sokkal haladja meg az 1938-ban (2715) vagy akár az 1940-ben (2260) bejelentett kitérések számát.
7. A Zsidó Világkongresszus 1945 végi összeírása Budapesten 95 600 zsidó vallásút talált, s az 1949-es népszámlálás nagyságrendileg ugyanannyit (96 500) az időközben lezajlott s egymás hatását kiegyenlítő migrációs mozgalmak következtében (hadifoglyok és deportáltak visszatérése, vidékiek felvándorlása a fővárosba, kivándorlás Nyugat-Európába és Palesztinába stb.). Ez

a szám azonban az 1950-es években az 1949 után is folyó – jó részét illegális – kivándorlás következtében minden bizonnyal csökkent, annak ellenére, hogy ugyanakkor valamelyes felvándorlás is folytatódott vidékről. Lásd erre nézve összegezési kísérletemet a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Párizs, Magyar füzetek, 1984, 37–180, különösen 61–62.

8. Lásd A Pesti Izraelita Hitközség eljárásának összefoglaló jelentése az 1943, 1944, 1945, 1946. évben kifejtett működéséről. Budapest, 1947. 30. és köv. A Jelentés azonban inkább a hitközségi irodavezető benyomását tükrözte, semmint az anyakönyvi adatok tényleges megoszlását. Ezekben ugyanis az 1945 előtti években gyakorlatilag hiába keresnénk felekezetet kívülivé vált kitérőt. 1945-ben és 1946-ban viszont már számosat találni, összességükben azonban ezek nem teszik ki a kitérők egytizedét sem (9,2 %). A felekezeteken kívülivé válás céljából történő kitérés csak a későbbi években lesz viszonylag gyakoribb.

9. Ez kitűnik az 1942-ig jól vezetett adatokból a *Magyar Statisztikai Évkönyvek*-ben.

10. Ez megfelel a Pesti Izraelita Hitközség kitérés anyakönyveiben talált közel egytizedes kitérés rátának a felekezeteken kívüli státusz felé. Tekintve, hogy a zsidó hitközségnél ez időben is a kereszténységbe belépőknek csak egy része jelentkezett ki, míg a felekezeteken kívülivé váltak szükségszerűen mind kijelentkeztek (hiszen másképp nem igazolhatták státuszukat), az utóbbiak az összes tényleges kitérőhöz viszonyítva a hitközségnél regisztrálnál kisebb hányadot képviseltek.

11. Lásd erre nézve Vári Istvánnal közös cikkünket: *Une révolution sans bavures, Le Nouveaux cahiers*, 87, 1987, 4–14. és részleges magyar fordítását: *Félelem és részvétel, a zsidók 1956-ban, Világosság*, XXX. 6, 1989. július, 453–458.

12. Ezek a bazilikabeli és a Labda utcai katolikus plébániák, a Gorkij fasori, Pozsonyi úti, Kálvin téri és Szabadság téri református gyülekezetek.

13. Lásd erre nézve becsléseimet a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* című kötetben, i. m. VI. fejezet, 97–109.

14. Debrecenben 1949 után már nem tartottak kitérés anyakönyvet. Szegeden 1949 után elhanyagolható a kitérők száma. (Lásd az 1. táblázat 6. jegyzetét.)

15. A Pesti Izraelita Hitközség kitérés anyakönyveiben bejegyzett adatok szerint a kitérés mozgalom 1946 után rendre csökkent ugyan, ezen belül a felekezeteken kívülivé válók aránya – a fordulat évét követő 1949–50-es csúcsértékkel – erősen meghaladta a háború utáni évek arányait. Az itt regisztráltaknak 1945–47-ben összesen csak 9,1 %-a, 1948-ban már 16,5 %-a, 1949–50-ben 37,3 %-a és 1951–60-ban ismét 16,3 %-a választotta a felekezeteken kívüli státuszt.

16. Ez a preferencia különösen Budapesten érvényesült. Az 1941-es népszámlálás, mely már a második zsidótörvény szerint külön regisztrálta a „zsidóvérű” keresztényeket (s közöttük ismét külön azokat, akik a törvény szerint zsidónak, illetve kereszténynek számítnak), a következő rangsort engedi felállítani a különböző keresztény felekezetekről a közöttük lévő zsidó eredetűek aránya szerint. Budapesten az unitáriusok között 13,9 % volt zsidó eredetű (vidéken 0,5 %), az evangélikusok között 7,9 % (vidéken 0,3 %), a kálvinisták között 4,6 % (vidéken 0,2 %), a katolikusok között 3,4 % (vidéken 0,2 %) és az egyéb vallások hívői között 2,1 % (vidéken 0,1 %). A számítások adatforrását lásd Kovács Alajos cikkében: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944, 22, 95–103., különösen 99. és 101.

17. A budapesti hivatalos statisztikákban 1933-ban a kitérők 66,1 %-a volt katolikus. A befogadó felekezetek megoszlására tekintettel felvételem nem lehetett reprezentatív, hiszen az érintett, elsősorban belkerületi plébániák és gyülekezetek teljes betéresi anyagára vonatkozott. A befogadó vallások közötti arányeltolódás itt tehát nem abszolút értelemben, hanem csak az idősorok logikájában érvényesül.

18. Ezt a trendváltást a Pesti Izraelita Hitközség anyakönyveiben is követni lehet, bár ezekben – mint már erről volt szó

– a kitérőknek csak egy változó nagyságú töredéke keresett és nyert bejegyztetést. Míg 1938-ban a regisztrált kitérők 66 %-a katolikussá lett, ezek aránya 1944-ben (július-augusztus hónapokban) 83,3 %-ra nőtt, hogy aztán a felszabadulást követő években az összes kitérő felét alig meghaladó értékkel stagnáljon: 1945-ben még a kijelentkezők 59,2 %-a lett katolikus, 1946-ban már csak 48,6 %-a, 1947-ben 56,7 %-a, 1948-ban 51,5 %-a, 1949-ben mindössze 40,2 %-a, míg 1950 és 1960 között 51,8 %-a.

19. Bár erre nézve ismét csak feltevésekre vagyunk hagyatva, úgy tűnik, hogy a protestáns egyházak dinamizmusa még jobban megtört, mint a katolikusé az 1948 után kibontakozó ateista kurzus alatt. Az üldözések a katolikus klérus ellen irányultak elsősorban, amely a mártírium biztosította erkölcsi tőkéből így szintén több kamatot húzott, nem beszélve arról, hogy a katolikus ellenállás, bármilyen szerény keretek között maradt is, több kézzel fogható eredménnyel járt, különösen az ifjúság egy részének a felekezeti közösség újratemtése szempontjából oly sorsdöntő vallási szocializációja terén. Míg a protestáns egyházak mintegy egymással versengve „önként” lemondtak 1950 táján önálló középiskoláikról, a katolikusok elérték, hogy legalább feltucatnyi gimnázium kezelésükben maradhasson, s három tanítórendjük (a pannonhalmi bencések, a piaristák és a ferencesek) a szerzetesrendek erőszakos szekularizációja ellenére (korlátozott létszámmal ugyan) tovább működhessen. Valószínű tehát, hogy a katolikus egyház informális befolyása, nevezetesen a proszelitákra gyakorolt vonzereje a kommunista rendszerben viszonylagosan, ha nem is nőtt, a protestánsokénál jobban megmaradt.

20. Lásd fentebb a 15. jegyzetet.

21. Katona József adatai szerint. Lásd i. m. 12.

22. Ugyanott, i. m. 14.

23. Az adat tehát csak a pesti neológiára vonatkozik. Lásd a 8. jegyzetben idézett *Jelentést*, mely a visszatérők mellett 1945-ben 3, 1946-ban 34 betérőt is jelez (közülük összesen 8 férfit és 29 nőt).

24. Egy korabeli becslés szerint a házas zsidó férfiak 65 %-a és a nők 70 %-a maradt özvegyen Budapesten 1944 után. (Lásd Eugene Duschinsky: *Hungary, The Jews in the Soviet Satellites*, Syracuse, 1953, 397.) Mivel azonban 1945-ben a házas korban lévő (20–60 év közötti) korosztályokban 100 zsidó férfira 170 nő jutott, a vegyes házasság kényszere házasság esetén a nőket sokkal inkább érintette, mint a férfiakat. Lásd erre nézve utalásaimat a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* kötetben, i. m. 62–63.

25. Lásd a számítás forrását *Magyar Statisztikai Közlemények* 96, 294–295.

26. A számítások forrására lásd *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve*, 1933, 61.

27. Az adatokat lásd a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* című kötetben, i. m. 62.

28. A Pesti Izraelita Hitközség házassági anyakönyvein az 1930–32-es évekre elvégzett gyorsfelmérés szerint a házasodó férfiak 25,8 %-a és a nők 22,9 %-a viselt magyar nevet. A budai hitközség anyakönyveiben az 1929–30-as években regisztrált házas férfiaknál 33,7 % és a nőknél 30,6 % volt a magyar nevének aránya. A házások nevének megoszlása minden bizonnyal közel állt az összefüggőség névanyagának szerkezetéhez, bár a nem magyar nevének aránya valószínűleg a magasabb korosztályokban kisebb volt.

29. Egy felmérés szerint az 1927 és 1929 között névmagyarosítóknak mindössze 1,4 %-a volt zsidó vallású. Lásd Kovács Alajos: *A nevek és névváltoztatások statisztikája, Magyar Statisztikai Szemle*, 1930, 3., 228–240., különösen 239. Igaz, hogy a későbbi években ez az arány (éppúgy, mint a névmagyarosítók abszolút évenkénti számai) valamelyest nőhettek. 1931–32-ben már 6,8 % a zsidók részesedése az intenzívebbé vált mozgalomban. (Lásd Kovács Alajos *Névmagyarosítások 1932-ben, Magyar Statisztikai Szemle*, 1933, 2., 103–105.) Mindez azonban lényegesen nem változtathatta meg a felszabadulásig a zsidóság nevek szerinti összetételét, annál kevésbé, mivel az asszimilál-

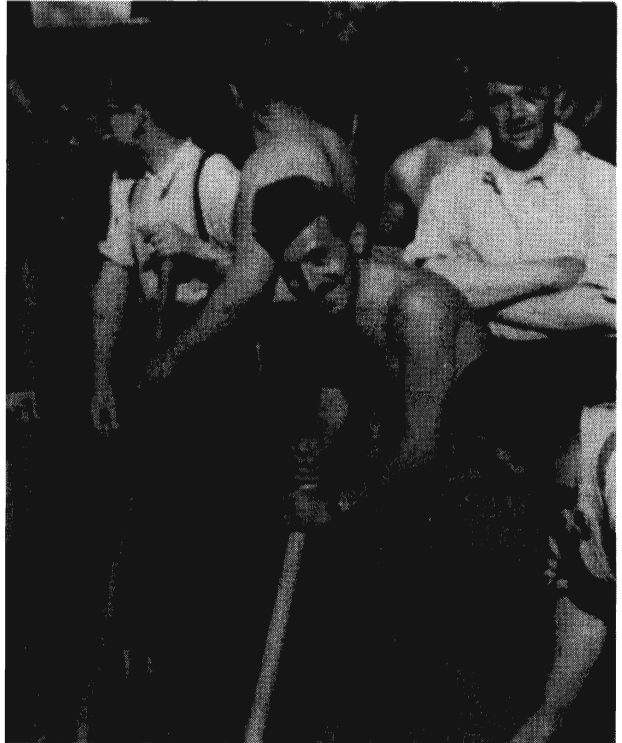
tabb magyar nevéek demográfiai önreprodukcója jóval elmaradt a hagyományosabb nem magyar nevéeké mögött. Érdekes itt emlékeztetni arra, hogy 1919-ig a zsidóság név szerinti magyarosodása nemcsak rohamos volt, de intenzitásában messze maga mögött hagyta a többi nem magyar nevű aggregátumot. Az 1894 és 1919 között nevet változtató 103 500 személyből nem kevesebb mint 63,4 % volt zsidó vagy zsidó származású egy korabeli összesítés szerint. (Lásd Palatinus József *Szabadkőművesek Magyarországon*, Budapest, 1939. 225.) 30. Egy korabeli felmérés szerint 1948-ban a zsidó háztartásoknak egyharmada (32,6 %) csak egy, másik harmada (33,7) csak két személyből állt Budapesten, míg a négy személynél többet magába foglaló háztartások aránya – amely a normális kiscsaládnak felelt volna meg – elenyésző ritkaságzámba (4 %) ment. Lásd *Zsidó Világkongresszus, Bulletin no 12*, (1949. május).

31. A vegyesház-as mozgalom méreteire nézve az eddigi becslések eléggé pontatlan képet festettek. A Zsidó Világkongresszus adataira támaszkodó becslés szerint például az összes zsidók (férfiak és nők) által kötött házasság között a vegyes házasságok aránya az 1945-ös 17,9 %-ról fokozatos növekedéssel 1949-re elérte a 29,4 %-ot, mely a háború előtt elért legmagasabb történelmi szintnek felelt volna meg Budapesten. Ez a szint ugyanis 1930 és 1937 között éppen 30 % körül mozgott. Lásd Jehuda Don és George Magos: i. m. 457. és *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, i. m. 90. Legújabb s immár az állami házassági anyakönyvekre támaszkodó, tehát az eddigi forrásfeldolgozásoknál jóval pontosabb felméréseim már az alábbi, a korábbiaktól erősen eltérő képet mutatják:

1945	37,0 %
1946	23,5 %
1947	27,8 %
1948	27,5 %
1949	38,4 %
1850 (áprilisig bezárólag)	42,1 %
átlag 1945–1950 áprilisáig	: 30,2 %

Ezek szerint a soá utáni évek formálisan (tehát az előzetes váltsváltoztatások számbavétele nélkül) kimutatható vegyes házassági hányadosainak görbéje hullámvölgyet írt le ugyan, de

mind a felszabadulás évében, mind a kommunista fordulat éve után már messze meghaladta a korábban regisztrált legmagasabb történelmi arányokat. Az adatoknak az itteninél részletesebb értelmezésére lásd cikkemet: *A vegyes házasságok Budapesten 1950 előtt. Néhány kutatási eredményről, Múlt és Jövő*, 1993, 3., 74–80. old.

ABONY, 1940. KÖZÉPEN LIEBMANN BÉLA

Az Akadémiai Kiadó ajánlja a

MAGYAR LAROUSSE ENCIKLOPÉDIA 3. (N-ZS) kötetét.

Ezzel teljessé válik a világhírű francia enciklopédia, a LAROUSSE magyar változata.

Ára: 3300, - Ft

Előfizethető, illetve megvásárolható könyvesboltjainkban:

Stúdium Akadémiai Könyvesbolt

1052 Budapest, Váci u. 22.

Magiszter Akadémiai Könyvesbolt

1052 Budapest, Városház u. 1.

Academic Bookshop

1052 Budapest, Gerlóczy u. 7.

Famulus Akadémiai Könyvesbolt

1137 Budapest, Újpesti rkp. 5.

Bálint Sándor Akadémiai Könyvesbolt

6720 Szeged, Aradi vértanúk tere 8.

Rónay Jácint Akadémiai Könyvesbolt

9022 Győr, Széchenyi tér 7.

valamint a Kiadó Kereskedelmi Osztályán:

1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

